

УДК 347.1:347.447.8

Наталія Навальнева,*аспірант кафедри цивільного права та процесу факультету № 6
Харківського національного університету внутрішніх справ*

САНКЦІЯ ЯК ПРАВОВИЙ ЗАСІБ У МЕХАНІЗМІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЦИВІЛЬНИХ ВІДНОСИН

Стаття присвячена аналізу санкцій у цивільному праві. Санкцію розглянуто як правовий засіб, що реалізується в цивільному правовідношенні та забезпечує ефективне функціонування механізму правового регулювання цивільних відносин. Санкціями в цивільному праві є певні негативні наслідки, встановлені законом або договором, які застосовуються у разі невиконання (неналежного виконання) цивільно-правового обов'язку, порушення заборон, обмежень та в інших випадках, встановлених законом.

Ключові слова: санкція, цивільне право, правовий засіб, механізм правового регулювання, негативні наслідки, захист цивільних прав та інтересів.

Постановка проблеми. С.С. Алексєєв зазначав, що механізмом правового регулювання є взята в єдності вся сукупність юридичних засобів, за допомогою яких забезпечується правовий вплив на суспільні відносини [1, с. 30]. Правове регулювання цивільних відносин забезпечується певними правовими засобами, значення окремих з яких на різних етапах суспільного розвитку змінюється. Це чітко простежується у регулюванні цивільних відносин, коли, наприклад, з прийняттям та набранням чинності Цивільного кодексу України від 16 січня 2003 р. (далі – ЦК України) [2] значну роль у регулюванні цивільних відносин було надано саморегулюванню (договірному регулюванню), тому договір як правовий засіб нині відіграє особливу роль у механізмі правового регулювання цивільних відносин. Забезпечення ефективного механізму правового регулювання цивільних відносин неможливе без застосування санкцій. Чинне цивільне законодавство України не містить легального визначення поняття «санкція». У ЦК України термін «санкція» вживається один раз у ч. 1 ст. 351: «До особи може бути застосовано позбавлення права власності на майно за рішенням суду як санкція за вчинення правопорушення (конфіскація) у випадках, встановлених законом». Зрозуміло, що конфіскація є не єдиною санкцією, яка використовується законодавцем як правовий засіб для забезпечення функціонування механізму правового регулювання цивільних відносин. Саме тому дослідження сутності санкцій у цивільному праві через їх характеристику як правового засобу становить науковий інтерес.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Поняття санкції завжди привертало до себе увагу з боку теоретиків права. Ґрунтовні дослідження санкції були проведені такими правниками, як: О.Е. Лейст [3], В.Ю. Орехов [4], М.В. Соболев [5] та іншими. У цивілістичній літературі поняття санкції та їхні ознаки досліджувалися в наукових працях радянського періоду, зокрема такі дослідження проводили В.П. Грибанов [6, с. 312–317], О.О. Красавчиков [7].

Сучасні дослідники здебільшого аналізують поняття санкції в цивільному праві у контексті цивільно-правової відповідальності, розглядаючи заходи цивільно-правової відповідальності як різновид санкцій у цивільному праві або визначаючи сутність цивільно-правової відповідальності і сутність санкції, наприклад І.С. Канзафрова [8, с. 89–92], О.О. Кот [9, с. 236–237], В.Д. Примаков [10, с. 25], І.О. Ромащенко [11, с. 40–43] та інші.

Дослідження санкцій у цивільному праві у контексті питань цивільно-правової відповідальності є важливим для правозастосовної практики, оскільки відповідно до п. 22 ч. 1 ст. 92 Конституції України від 28 червня 1996 р. [12] виключно законами України визначаються засади цивільно-правової відповідальності. Проте необхідним є й виокремлення санкцій, які не є заходами цивільно-правової відповідальності, й визначення сутнісних ознак санкцій у цивільному праві, що надасть можливість розмежувати їх з іншими правовими категоріями, що є вкрай важливим для правозастосування у вирішенні питання одночасного застосування кількох суміжних правових конструк-

цій до правовідношення, зокрема боргового зобов'язання.

Мета статті (постановка завдання) полягає у визначенні сутності санкції як правового засобу в механізмі правового регулювання цивільних відносин.

Виклад основного матеріалу. Н.С. Кузнєцова зазначає, що механізм правового регулювання виражає діяльну сторону процесу переведення права в упорядкованість суспільних відносин. Норма права, що містить абстрактне загальнообов'язкове правило поведінки, за наявності відповідних обставин (юридичних фактів) поєднується з фактичними діями-бездіяльністю суб'єктів і створює таким чином нову форму – правовідношення, у межах якого і реалізуються суб'єктивні права та обов'язки цих суб'єктів [13, с. 47].

На думку О.О. Красавчикова, в механізмі правового регулювання розрізняється низка взаємопов'язаних та взаємовизначальних рівнів, на яких розташовується правова матерія за відповідними структурними групами. «Вищий рівень» – це рівень правових норм. Тут санкція ще не функціонує. Вона тільки передбачається. Причому санкцію як правове явище не слід, звичайно, отождествлювати з частиною правової норми, із самим приписом, де відображені вимоги стосовно наслідків, що настають у разі недотримання правової норми. Отождествлювати частину норми із самою санкцією не можна, тому що не можна отождествлювати саму норму в цілому з будь-яким правовідношенням. «Середній рівень» механізму – правосуб'єктність. Тут санкція також ще не функціонує, хоча можливість її покладення вже немовби в зародку полягає в абстрактній можливості, що йменується таким підрозділом правосуб'єктності, як деліктоздатність. Нарешті, «нижчий рівень» механізму – правовідношення. Саме тут і функціонує цивільно-правова санкція [7, с. 12].

Справді, застосування санкції відбувається до конкретної особи – суб'єкта цивільного правовідношення, проте саме на стадії врегулювання цивільних відносин закріплення в правовій нормі санкції сприяє упорядкуванню цивільних відносин, визначенню тих негативних наслідків, які настануть для особи у разі порушення суб'єктивного цивільного обов'язку. Наприклад, ч. 4 ст. 376 ЦК України передбачає, якщо власник (користувач) земельної ділянки заперечує проти визнання права власності на нерухоме майно за особою, яка здійснила (здійснює) самочинне

будівництво на його земельній ділянці, або якщо це порушує права інших осіб, майно підлягає знесенню особою, яка здійснила (здійснює) самочинне будівництво, або за її рахунок.

Визначимося більш ретельно з поняттям санкції в цивільному праві. Сучасний тлумачний словник української мови містить тлумачення слова «санкціонувати»: визнавати щось законним, схвалювати щось; (лат. *sanction (sanctionis)* – не порушувати закон); схвалення; затвердження вищою інстанцією; заходи впливу, покарання в разі порушення закону; заходи впливу, які застосовує банк до порушників фінансової, касової, розрахункової, кредитної дисципліни [14, с. 641]. У сучасній правовій енциклопедії санкція (від лат. *sanction* – не порушувати постанову) визначається як: 1) складова частина норми права, яка в разі невиконання норми визначає заходи державного впливу, головним чином – у формі примусу; 2) встановлений законом порядок обов'язкового затвердження прокурором (судом) постанов про вжиття заходів примусового характеру у випадках, визначених законодавством [15, с. 298].

Слушним є погляд О.О. Красавчикова, що категорія санкції в правознавстві є однією з найбільш багатозначних. Так, по-перше, під санкцією розуміється визначена частина правової норми, в якій передбачено приписи стосовно наслідків, що мають настати у разі недотримання правила, викладеного в диспозитивній частині норми. По-друге, під санкцією розуміється акт компетентного на те державного органа, яким дозволяється (схвалюється, «санкціонується») можливість вчинення певною особою відомої дії. По-третє, під санкцією розуміються ті негативні майнові наслідки, які настають у разі вчинення особою протиправних дій. По-четверте, санкція розглядається як один із різновидів негативних майнових наслідків, що покладаються на несправного боржника у разі невиконання чи неналежного виконання прийнятого ним на себе зобов'язання [7, с. 11–12].

Безумовно, можна погодитися з поглядом О.О. Красавчикова щодо значення категорії санкції в правознавстві, проте, вбачається, що розуміння санкції як негативних майнових наслідків, які настають у разі вчинення особою протиправних дій, охоплює собою й розуміння санкції як різновидів негативних майнових наслідків, що покладаються на несправного боржника у разі невиконання чи неналежного виконання прийнятого ним на себе зобов'язання, оскільки невиконання чи неналежне

виконання боржником зобов'язання являє собою правопорушення, хоча й полягає у бездіяльності боржника. Крім того, справді, більшість санкцій у цивільному праві мають майновий характер. Так, відповідно до ч. 2 ст. 625 ЦК України боржник, який прострочив виконання грошового зобов'язання на вимогу кредитора зобов'язаний сплатити суму боргу з урахуванням встановленого індексу інфляції за весь час прострочення, а також три проценти річних від простроченої суми, якщо інший розмір процентів не встановлений договором або законом.

Санкція може полягати не тільки в негативних майнових наслідках, а й в негативних особистих немайнових чи організаційних наслідках. Так, якщо особисте немайнове право фізичної особи порушене у газеті, книзі, кінофільмі, теле-, радіопередачі тощо, які готуються до випуску у світ, суд може заборонити поширення відповідної інформації (ч. 1 ст. 278 ЦК України). Згідно з п. 2 ч. 1 ст. 110 ЦК України, юридична особа ліквідується за рішенням суду про ліквідацію юридичної особи через допущені під час її створення порушення, які не можна усунути, за позовом учасника юридичної особи або відповідного органу державної влади.

У юридичній літературі зазначається про існування п'яти значень терміна «санкція». Санкція розглядається як частина правової норми, в якій міститься вказівка на заходи державного примусу (впливу) стосовно правопорушника. Санкція – державний захід, що застосовується до порушника встановлених норм та правил, це форми і заходи відповідальності, передбачені в правових нормах, які мають каральний характер. Санкція – дозвіл, підтвердження, затвердження чого-небудь вищестоящим компетентним органом. Санкція – захід примусу для забезпечення призначення і здійснення відповідальності за правопорушення. Санкція – заохочення [16, с. 49–50]. Можна зазначити, що у наведених визначеннях санкції розгляд санкції як заходу примусу для забезпечення призначення і здійснення відповідальності за правопорушення співпадає з її розумінням як державного заходу, що застосовується до порушника встановлених норм та правил. Щодо санкції – заохочення варто зазначити, що питання існування заохочувальних санкцій є дискусійним у юридичній літературі [17, с. 761–765].

Незважаючи на таке розмаїття наукових підходів до визначення сутності санкції, необхідно проаналізувати санкцію як

правову конструкцію у співвідношенні з правовими засобами, використовуючи які законодавець забезпечує ефективність механізму правового регулювання цивільних відносин. М.М. Сібільов визначає правовий засіб як складне правове явище, яке базується на праві та втілює його регулятивну силу й одночасно є відповідним інструментом правового регулювання та певною дією суб'єкта, спрямованою на активне його використання з метою досягнення відповідної цілі (інтересу) [18, с. 404]. О.В. Малько правові засоби розглядає як правові явища, що виражаються в інструментах (встановленнях) і діях (технології), за допомогою яких задовольняються інтереси суб'єктів права, забезпечується досягнення соціально корисних цілей [17, с. 722]. Далі О.В. Малько зазначає, що ці цілі можуть бути різними, але зрештою вони зводяться до справедливого упорядкування суспільних відносин. Правовими засобами виступають норми права, правозастосовні акти, договори, юридичні факти, суб'єктивні права, юридичні обов'язки, заборони, заохочення, покарання тощо [17, с. 723].

Наведене свідчить, що до правових засобів можна віднести й санкції в цивільному праві, застосування яких має на меті впорядкування цивільних відносин. Так, згідно зі ст. 886 ЦК України, у разі невиконання або неналежного виконання замовником обов'язків за договором будівельного підяду він сплачує підрядникові неустойку, встановлену договором або законом, та відшкодовує збитки у повному обсязі, якщо не доведе, що порушення договору сталося не з його вини. Встановлення таких санкцій спрямоване на забезпечення належного виконання договору будівельного підяду і, відповідно, на врегулювання цивільних відносин, що виникають на підставі договору будівельного підяду.

Базові правові засоби, на думку М.М. Сібільова, можна визначити на семи рівнях. Перший рівень становлять правові засоби, що забезпечують правовий статус осіб, іманентній сфері приватного права (юридична особа приватного права, приватноправова правосуб'єктність осіб). Другий рівень становлять правові засоби, що забезпечують склад об'єктів сфери приватного права. Третій рівень становлять правові засоби, що забезпечують виникнення та функціонування правовідносин у сфері приватного права (юридичні факти приватного права, правочини, суб'єктивні права та обов'язки). Четвертий рівень становлять правові засоби, що забезпечують

статистику майнових відносин. П'ятий рівень становлять правові засоби, що забезпечують створення об'єктів творчої (інтелектуальної) діяльності людей. Шостий рівень становлять правові засоби, що забезпечують динаміку майнових відносин. Сьомий рівень становлять правові засоби, що забезпечують захист прав у сфері приватного права [18, с. 408].

Санкції в цивільному праві можуть бути віднесені у цій ієрархії правових засобів до сьомого рівня правових засобів, які забезпечують захист цивільних прав та інтересів. Наприклад, ч. 7 ст. 376 ЦК України передбачає, що у разі істотного відхилення від проекту, що суперечить суспільним інтересам або порушує права інших осіб, істотного порушення будівельних норм і правил суд за позовом відповідного органу державної влади або органу місцевого самоврядування може постановити рішення, яким зобов'язати особу, яка здійснила (здійснює) будівництво, провести відповідну перебудову. Якщо проведення такої перебудови є неможливим або особа, яка здійснила (здійснює) будівництво, відмовляється від її проведення, таке нерухоме майно за рішенням суду підлягає знесенню за рахунок особи, яка здійснила (здійснює) будівництво. Особа, яка здійснила (здійснює) самочинне будівництво, зобов'язана відшкодувати витрати, пов'язані з приведенням земельної ділянки до попереднього стану. Отже, застосування таких санкцій, як знесення об'єкта самочинного будівництва та відшкодування витрат, пов'язаних з приведенням земельної ділянки до попереднього стану, спрямовані на забезпечення захисту публічних інтересів та приватних інтересів насамперед власників земельних ділянок.

Реалізація цивільно-правової санкції відбувається у правовідношенні. Наприклад, згідно з частинами 2–4 ст. 352 ЦК України, якщо власник пам'ятки культурної спадщини не вживатиме заходів щодо її збереження, зокрема у зв'язку з неможливістю створення необхідних для цього умов, суд за позовом відповідного органу охорони культурної спадщини може постановити рішення про її викуп. У разі невідкладної необхідності забезпечення умов для збереження пам'ятки культурної спадщини позов про її викуп може бути пред'явлений без попередження. Викуплена пам'ятка культурної спадщини переходить у власність держави. У цьому разі виникає охоронне цивільне правовідношення, спрямоване на забезпечення охорони пам'ятки культурної спадщини цивільно-правовими

засобами, зокрема шляхом застосування такої цивільно-правової санкції, як викуп пам'ятки культурної спадщини.

Я.М. Шевченко зазначала, що багатозначне поняття санкції належить до будь-яких негативних наслідків, що передбачені правовою нормою, будь то попереджувальні заходи, запобіжні заходи, заходи захисту або заходи відповідальності [19, с. 28]. Хоча І.О. Ромащенко правильно зазначає, що, попри розширене тлумачення негативних наслідків, не всі способи захисту призводять до несприятливого для правопорушників результату. Наприклад, внаслідок визнання права правопорушник може не відчувати наслідків негативного характеру. У разі оспорування права власності особи її право захищене його визнанням, але від такого способу захисту ніяк не страждає особа, яка це право не визнає. За таких обставин можна стверджувати, що не всі способи захисту цивільних прав є санкціями [11, с. 42–43].

Справді, не всі способи захисту цивільних прав та інтересів є санкціями в цивільному праві. Так, до способів захисту цивільних прав та інтересів належить примусове виконання обов'язку в натурі (п. 5 ч. 2 ст. 16 ЦК України). Згідно з ч. 1 ст. 622 ЦК України, боржник, який сплатив неустойку і відшкодував збитки, завдані порушенням зобов'язання, не звільняється від обов'язку виконати зобов'язання в натурі, якщо інше не встановлено договором або законом. Примусове виконання обов'язку в натурі є заходом захисту, що належить до способів захисту цивільних прав та інтересів, проте, не є санкцією в цивільному праві, оскільки не тягне для особи жодних негативних наслідків, боржник лише зобов'язується виконати в натурі невиконане зобов'язання. Хоча така точка зору не є безспірною. Так, В.Д. Примак присудження до виконання в натурі відносить до цивільно-правових санкцій, зазначаючи, що установчі документи юридичної особи є специфічною правовою формою вчинення правочинів, про застосування до засновника цивільно-правових санкцій (присудження до виконання в натурі або застосування заходів відповідальності), напевно, можна говорити у разі, якщо обов'язок засновника щодо фінансування створеного ним суб'єкта права недвозначно визначений в установчому документі [10, с. 168].

О.В. Малько визначив ознаки правових засобів, використовуючи які можна визначити й ознаки санкцій у цивільному праві як правових засобів у механізмі пра-

вового регулювання цивільних відносин. Так, на погляд О.В. Малька, ознаки правових засобів такі: 1) виражають усі узагальнюючі юридичні способи забезпечення інтересів суб'єктів права, досягнення поставлених цілей (учому проявляється соціальна цінність цих утворень в цілому права); 2) відображують інформаційно-енергетичні якості та ресурси права, що надає їм особливої юридичної сили, спрямованої на усунення перешкод, що стоять на шляху задоволення інтересів учасників правовідносин; 3) виступають основними працюючими частинами (елементами) дії права, механізму правового регулювання, правових режимів (тобто функціональної сторони права); 4) призводять до юридичних наслідків, конкретних результатів, того чи іншого ступеня ефективності правового регулювання; 5) забезпечуються державою [17, с. 723].

Висновки

Отже, санкції в цивільному праві як правові засоби спрямовані на забезпечення інтересів суб'єктів цивільних правовідносин, приватних та публічних інтересів у приватному праві, захист цивільних прав та інтересів; мають особливу юридичну силу, спрямовану на усунення перешкод, що стоять на шляху задоволення інтересів учасників цивільних правовідносин; виступають елементами механізму правового регулювання цивільних відносин і забезпечують його ефективне функціонування; призводять до негативних наслідків для особи, яка не виконала цивільного обов'язку, встановленого законом чи договором; забезпечуються державою шляхом застосування примусу. Санкції в цивільному праві – це певні негативні наслідки, встановлені законом або договором, які застосовуються у разі невиконання (неналежного виконання) цивільно-правового обов'язку, порушення заборон, обмежень та в інших випадках, встановлених законом.

Список використаних джерел:

1. Алексеев С.С. Механизм правового регулирования в социалистическом государстве. Москва : Юрид. лит., 1966. 188 с.
2. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40–44. Ст. 356.
3. Лейст О.Э. Санкции и ответственность по советскому праву (теоретические проблемы). Москва : Изд-во МГУ, 1981. 240 с.
4. Орехов В.Ю. Санкції в праві як елемент правового регулювання та охорони суспільних відносин : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ. нац. ун-т внутр. справ. Київ, 2008. 20 с.
5. Соболев М.В. Санкция как элемент юридической ответственности : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Рос. академия гос. службы при Президенте РФ. Москва, 2006. 208 с.
6. Грибанов В.П. Осуществление и защита гражданских прав. Изд. 2-е, стереотип. Москва : Статут, 2001. 411 с.
7. Красавчиков О.А. Ответственность, меры защиты и санкции в советском гражданском праве. *Проблемы гражданско-правовой ответственности и защиты гражданских прав* : сб. ученых тр. Свердловск : Типография Управления издательств, полиграфии и книжного дела, 1973. Вып. 27. С. 5–16.
8. Канзафарова І.С. Теоретичні основи цивільно-правової відповідальності в Україні : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. Київ, 2007. 453 с.
9. Кот О.О. Здійснення та захист суб'єктивних цивільних прав: проблеми теорії та судової практики : монографія. Київ : Алерта, 2017. 494 с.
10. Примак В.Д. Цивільно-правова відповідальність юридичних осіб : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. Київ, 2005. 209 с.
11. Ромащенко І.О. Зміна та припинення цивільного правовідношення як способи захисту цивільних прав. Київ : Алерта, 2016. 242 с.
12. Конституція України від 28 червня 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
13. Кузнецова Н.С. Совершенствование механизма правового регулирования гражданских правоотношений. *Актуальні проблеми цивільного, сімейного та міжнародного приватного права (Матвеевські цивільні читання)* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції, (Київ, 10 листопада 2011 р.). Київ : Алерта, 2012. С. 47–50.
14. Сучасний тлумачний словник української мови: 60 000 слів / за заг. ред. д-ра філол. наук, проф. В.В. Дубічинського. Харків : ВД «ШКОЛА», 2008. 832 с.
15. Сучасна правова енциклопедія / О.В. Зайчук, О.Л. Копиленко, Н.М. Оніщенко та ін. ; за заг. ред. О.В. Зайчука ; Ін-т законодавства Верхов. Ради України. Київ : Юрінком Інтер, 2010. 384 с.
16. Мусаткина А.А. К вопросу о понятии санкции в теории права *Актуальные проблемы правоведения*. 2005. № 2. С. 49–56.
17. Теория государства и права : курс лекций / под ред. Н.И. Матузова и А.В. Малько. 2-е изд., перераб. и доп. Москва : Юрист, 2007. 768 с.
18. Сібільов М.М. До питання про правові засоби сфери приватного права. *Актуальні проблеми приватного права України* : збірник статей до ювілею доктора юридичних наук, професора Наталії Семенівни Кузнецової / відп. ред. Р.А. Майданік та О.В. Кохановська. Київ : ПрАТ «Юридична практика», 2014. С. 395–409.
19. Повышение роли гражданско-правовой ответственности в охране прав и интересов граждан и организаций / отв. ред. : Собчак А.А., Шевченко Я.Н. Киев : Наукова думка, 1988. 264 с.

Статья посвящена анализу санкций в гражданском праве. Санкция рассматривается как правовое средство, которое реализуется в гражданском правоотношении и обеспечивает эффективное функционирование механизма правового регулирования гражданских отношений. Санкциями в гражданском праве являются определенные негативные последствия, установленные законом или договором, которые применяются при неисполнении (ненадлежащем исполнении) гражданско-правовой обязанности, нарушении запретов, ограничений и в других случаях, установленных законом.

Ключевые слова: санкция, гражданское право, правовое средство, механизм правового регулирования, негативные последствия, защита гражданских прав и интересов.

The article is focused on the analysis of sanctions in civil law. The sanction is considered as a legal mean that is implemented within civil legal relations and ensures the effective functioning of the mechanism of legal regulation of civil relations. Sanctions in civil law are certain negative consequences established by the law or by a contract, which are applied in case of non-performance (improper performance) of civil obligations, violation of prohibitions, restrictions and in other cases established by the law.

Key words: sanction, civil law, legal mean, mechanism of legal regulation, negative consequences, protection of civil rights and interests.

